

”... Fortrolighed og venskab.”

Grenseoverskridende transaksjon, *soft diplomacy* og mat på Nordkalotten i tidlig ny tid

Einar Niemi

Institutt for historie og religionsvitenskap, Universitetet i Tromsø.
Einar.niemi@uit.no

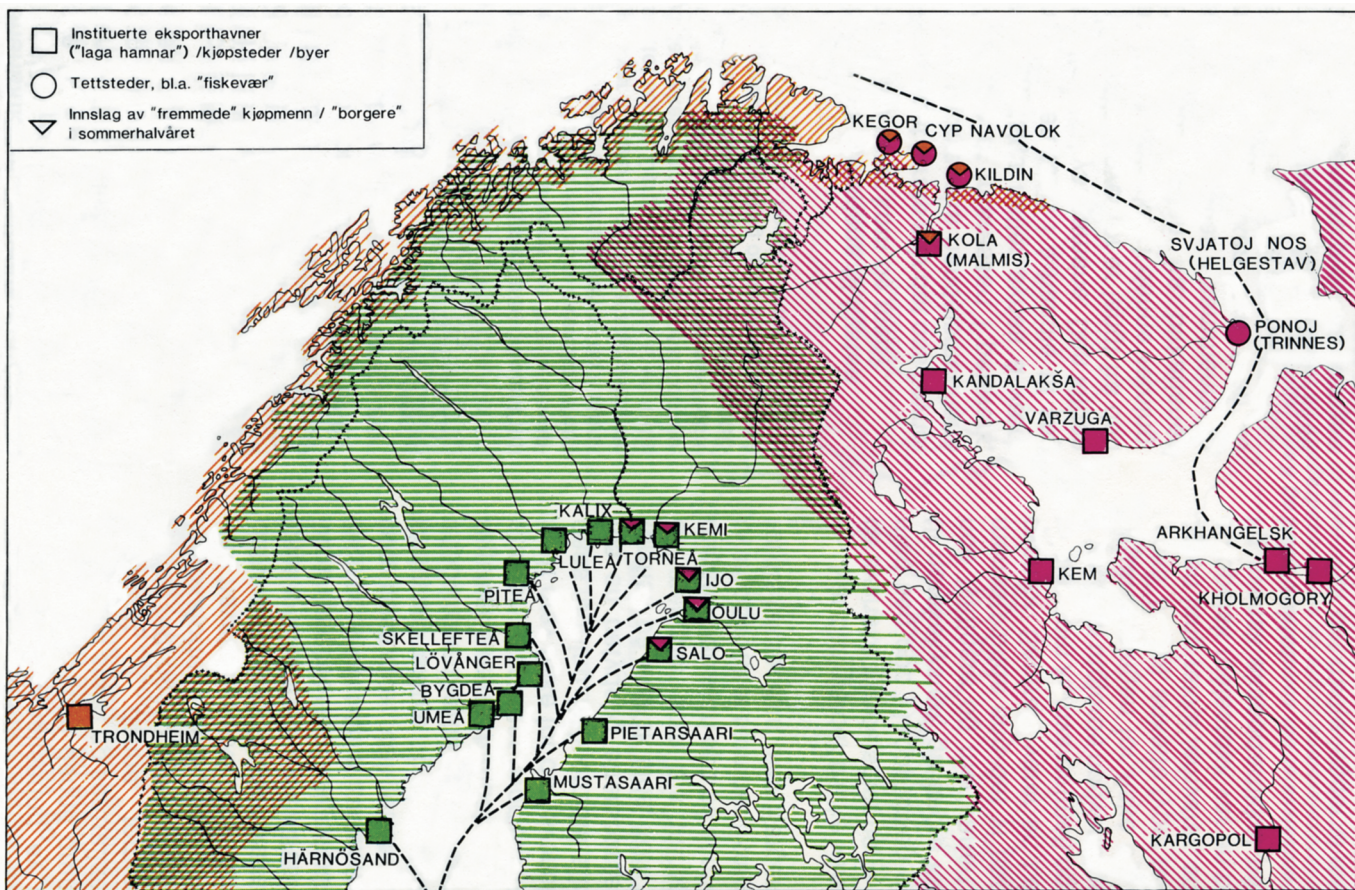
Abstract

Through 200 years cross-border relations and border issues between Norway and Russia in the High North were solved by means of a specific set of diplomatic mechanisms related to the administration of the ”common district”, *fellesdistriktet*, between the two states. Since the Middle Ages such districts had existed between the Nordic states and between Russia and her Nordic neighbours, due to the absence of clearly defined state borders. After the escalation of power struggle and even outbreak of war on territorial hegemony on the North Calotte at the end of the sixteenth and early in the seventeenth centuries, several of the districts were either dissolved or reorganised. The district that survived for the longest period of time was that between Russia and Norway. At the same time both Russian and Norwegian state authorities claimed taxation rights and even supremacy in parts of the common district, pretension claims that were continuously mutually presented until the end of the history of the Russian-Norwegian common district.

The main aim of the article is to offer an answer to the question why the relations between Russia and Norway were uniquely stable and peaceful through the whole period of two hundred years, in spite of reoccurring episodes of conflict and tensions, and why the common district survived for such a long time. *Soft power* and *soft diplomacy* theories are applied to clarify research positions, hypotheses and methods of approach. The empirical evidence for testing the hypotheses is contemporary accounts on a peculiar institute established early in the seventeenth century and operating until the final phases of the common district era to handle the common district challenges, namely a yearly meeting in the town of Kola (Malmis) between local representatives respectively of the Danish-Norwegian king and the Russian tsar, from the second half of the eighteenth century every third year. The institute got the name of ”the Malmis meeting” or ”the Malmis travel.” The outstanding account by the Finnmark bailiff Niels Knag after the Malmis meeting in the winter of 1690–91 is the main source material. A central aspect of the meeting is diplomatic talks, ”in confidence and friendship”, combined with extensive social life not least including food feasting, a phenomenon often presented as a characteristic feature of *soft diplomacy*.

Keywords:

- food
- meals
- soft diplomacy
- soft power
- Russian-Norwegian relations
- national borders
- North Calotte

Kartet viser de ulike fellesdistriktene på Nordkalotten på 1600-tallet, med kombinasjon av skravering, og handelssteder og administrative sentra i Nord-Rusland og rundt Bottenviken.

Kilde: Tromsø museum.

Mat er ikke bare mat

At mat ikke bare er mat, er en gammel erkjennelse, som også har resultert i mange slags munnheld, som "man er hva man spiser" og til og med "man blir hva man spiser." Mat er ikke bare føde og næring, vitaminer, proteiner, karbohydrater og kalorier, men også et sosialt fenomen, ja, man kan knapt foreta seg noe sosialt uten at mat er med i bildet, fra vugge til grav. Og mat er selvsagt kultur ved at maten spiller kultur eller profilerer sider ved kultur som en ønsker å framheve og bruke som middel for identifikasjon og bygging av identitet. Til tross for at det i vår egen tid er et stadig økende tempo i utveksling av kjøkkenimpulser mellom land og verdensdel, framheves lokal, regional og nasjonal matkultur,

som 'norsk mat', 'det italienske kjøkken', 'fransk matkultur', eller 'piedmonte-kjøkkenet' og 'nordnorsk mat'. Som sosialt fenomen er mat ikke minst kommunikasjon, med væremåter og ritualer i sentrum. Mathistorie har da også lenge vært et studiefelt over et vidt sett av variasjoner, i deltema, perspektiver og problemstillinger. Som Iver B. Neumann og Thomas Ugelvik skriver, har franske forfattere vært toneangivende især innenfor studiet av mat og samfunn, med linjer tilbake til Jean-Anthème Brillat-Savarins klassiske studie fra 1826, *Smakens fysiologi* (på norsk 2007) og med moderne bidragsytere som Roland Barthes, om mat som kommunikasjonssystem, og Pierre Bourdieu, om mat, kropp og sosiale hierarkier (Neumann og Ugelvik

2012: 9–14). Det er ikke tilfeldig at slike temaer behandles også i *Tidsskrift for kulturforskning*s temanummer om mat, kosthold og måltider (nr. 3–4/2013).

Ser vi litt nærmere på forskningen om mat i et vidt og oppsummerende perspektiv, kan vi, slik Hans J. Teutenberg gjør (1992: 4–5; jf. Tomasik & Vitullo 2007), skille mellom fem ulike tilnæringsmåter. Den første er helt enkelt mat som et funksjonelt produkt som tjener som fysiologisk påfyll – mat er mer eller mindre bare nødvendig næring. Denne tilnæringsmåten reflekteres også i økonomisk historie, der mat utgjør varer i handel og vandel. Den andre er vurderingen av mat som et hedonistisk produkt, konsumert for å tilfredsstille behov for smak, duft, farge, utseende, altså behovene for nytelse og estetiske opplevelser. Den tredje tilnærmingen er behandlingen av mat som fetish- eller 'sikkerhetsprodukt', konsumert i stressituasjoner for å oppnå følelsesmessig balanse eller selvbekreftelse. Den fjerde er mat som status- og prestisjeprodukt, som middel til å oppnå eller bekrefte sosiokulturell identifikasjon, sosial gruppekonformitet eller sosial eliteposisjon. Og den femte og siste tilnærmingen er å analysere mat som et sosialt og politisk brobyggingsprodukt der mat fungerer som katalysator for fortrolighet, tillit og vennskap. Det er den siste tilnæringsmåten som følges opp i denne artikkelen om grenseoverskridende relasjoner på Nordkalotten i ei tid med forestillinger om grenser, men stort sett uten formelt traktatfestede grenser og med felles forvaltning mellom statene av store områder der ingen stat var hegemonisk eller ensidig bærer av suverenitet.

Fellesdistriktene og grensene på Nordkalotten

Like siden middelalderen hadde Russland

og de nordiske statsdannelsene rivalisert om hegemoniet på Nordkalotten, der ikke minst kampen om naturressursene og kontrollen over urbefolkningen, samene, stod i fokus. Fra gammelt av fantes det freds- og grenseavtaler som berørte området, men de var høyst uklare om de nordligste grenselinjene, og traktatene gikk også etter hvert mer eller mindre i glemmeboken i de praktiske mellomstatlige forbindelsene. I folkeretten ble da heller ikke formelle statlige riksgrenser tillagt endelig folkerettslig betydning før westfalensystemet ble knesatt ved midten av 1600-tallet, der anerkjennelse av prinsipper om statlig suverenitet og territorialhøyhet ble slått fast (jf. Nielsen 2005: 8). Fram til da hadde begrepet 'grense' til dels flytende betydning, ofte mer som et grenseområde enn som en linje i terrenget, noe som for eksempel avspeiles i engelskspråklige relevante begreper, som *border*, *boundary* og *frontier*, der i utgangspunktet de to første mer eller mindre, men ikke fullstendig, kunne brukes om hverandre i betydningen grenselinje, mens den siste mer har vært reservert for territorier som møtested for ulike grenserelasjoner og transaksjoner (jf. Niemi 2009: 431–435). Den første formelle riksgrensen som utslag av westfalendoktrinen og som direkte og presist berørte Nordkalotten, var grensen mellom Sverige og Danmark-Norge i 1751, da Norges og Sveriges felles riksgrense ble trukket fram til Sør-Varanger, bl.a. med den følge at nåværende Karasjok og Kautokeino ble definitivt norsk territorium. I 1826 ble så grensen videre østover traktatfestet, mellom Norge (Sverige-Norge) og Russland, da Sør-Varanger ble lagt til Norge. Enda en grensetraktat fra denne tiden som bidro til at de gamle *fellesdistriktene* på Nordkalotten ble oppløst og delt mellom statsmaktene, var grenseavtalen mellom Russland og Sverige av 1809, som innebar at Sverige mistet Finland,

rikets østlige del, og at Finland ble et tsar-russisk storfyrstedømme.

Systemet med fellesdistrikter på Nordkalotten har trolig opprinnelse i eldre freds- og grenseavtaler (1300–1500-tallet). Disse var uklare både fordi de geografiske beskrivelsene var upresise og fordi de trolig mer var rettet mot skatterettigheter enn mot territoriell suverenitet – de representerte således et *dual system of borders* i et *terra commune*-område (jf. Hansen & Olsen 2004: 169–175; Hansen 2005: 369–374; 2005a; Pape 2005: 29–37). Systemet synes for øvrig i vesentlig grad å ha basert seg på gjensidig tillit mellom dynastene. Utfallet ble bilaterale fellesdistrikter mellom Sverige og Russland, hovedsakelig Kemi lappmark i de nordligste delene av nåværende Finland og deler av Kolahalvøya, mellom Sverige og Danmark-Norge, i hovedsak de indre strøk av Finnmark og deler av det øvrige Nord-Norge sørover til Ofoten, og mellom Danmark-Norge og Russland, fra Lyngen i vest til østligst på Kolahalvøya, dertil et distrikt som var felles for alle de fire involverte statene, nemlig de aller nordøstligste grenseområdene mellom Norge, Russland og Sverige (jf. Aarseth 1989: 43–82).

Oppgjør om fellesdistriktene

I andre halvdel av 1500-tallet tiltok rivaliseringen om territorier og naturressurser, dels som utslag av den økte internasjonale handelen 'østenhavs', med etableringen av Arkhangelsk som russisk vindu i nord, og med sterk satsing på handel og fangst i nordområdene av de ledende europeiske sjøfartsnasjonene Nederland og England. Kartografien bidro til en drøm om Nordostpassasjen som en snarvei til de asiatiske markedene, noe som ytterligere skjerpet den geopolitiske interessen for Ishavet og Nordkalotten. De nordiske dynaster satt ikke stille og så på utviklingen. Sverige

utviklet fra midten av 1500-tallet en offensiv nordområdepolitikk, først med framstøt gjennom lappmarkene, dernest også langs kysten. De svenske ambisjonene kulminerte under Karl 9., som gjorde krav også på kystområdene fra Tysfjord i sør til Varanger i nordøst, områder som til da hadde blitt betraktet som unilateralt dansk-norsk territorium, til tross for at russiske og svenske skattefogder også hadde vært virksomme i enkelte områder langs denne kyststrekningen. Fra dansk-norsk side ble selv sagt de svenske krav avvist, og under Kristian 4. ble dansk-norsk kontroll av havområdene i nord intensivert og forsvart folkerettslig som "kongens strømme". Kongen selv foretok en reise til Finnmark og Kolahalvøya i 1599 for å markere dansk-norsk suverenitet og historiske pretensjoner. Dertil satset Danmark-Norge på en økt bosetting langs kysten med intensivert handel og fiske (jf. Hagen og Sparboe 2004 red.; Niemi 1988). Vardøhus ble en sentral utpost for toll av internasjonal handelstrafikk og inspeksjon av handel og fangst. I mellomtida hadde flere kriger mellom Russland og Sverige, med fredsavtalen i Teusina i 1595 som foreløpig slutt punkt, satt en stopper for de svenske pretensjonene på mesteparten av Kolahalvøya, mens russerne på sin side ga avkall på skattleggingen vest for Varanger og i Kemi lappmark (jf. Hansen og Olsen 2004: 261–267).

Fortsatt gjenstod oppgjør mellom henholdsvis Sverige og Danmark-Norge og Danmark-Norge og Russland om fellesdistriktene. Etter 1595 gjorde Sverige krav på overtakelse av mesteparten av de tidligere russiske skatterettighetene vest for Varanger, samtidig som den svenske virksomheten i nordområdene ble trappet opp. Ulike diplomatiske framstøt mislyktes, og utfallet ble Kalmarkrigen (1611–13) som – tross navnet – i vesentlig grad dreide seg

nettopp om striden om overhøyhet på Nordkalotten, etter hvert ofte omtalt som "finnmarkstvisten." Sverige ble den tapende part, og i fredsavtalen ble Danmark-Norge gitt fullt herredømme over de omstridte kyst- og fjordstrøkene nord for Tysfjord og dertil tilkjent "dominium maris" over de nordlige havområdene (jf. Hansen & Olsen 2004: 263–267). Oppgjøret om det svensknorske innlandsområdet gjenstod, men tross fortsatte tilløp til konflikt, ble det altså fredelig gjennomført ved grensetraktaten av 1751, der en kombinasjon av faktisk besittelse og bruk og geografiske kriterier, som oppfatningen av "Kjølen" som naturlig grense, ble lagt til grunn, alt innenfor rammene for westfalen-systemet.

Det siste fellesdistriktet

Den siste delen av fellesområdet mellom Norge og Russland, sør og øst for Varanger, skulle imidlertid få en adskillig lengre historie, like til 1826. I motsetning til oppgjøret mellom Sverige og Danmark-Norge og mellom Sverige og Russland om fellesdistriktene, var det norsk-russiske oppgjøret ikke preget av ufred og krig, heller tvert om. Forholdet mellom Danmark-Norge og Russland i tidlig moderne tid var sett i europeisk perspektiv uvanlig ved sitt fravær av krig mellom statene. Også sett i en nordisk kontekst framstår forholdet som eksepsjonelt. Til tross for episoder med konflikt i grenseområdene, om skatterettigheter og om lokalbefolkningens ressursbruk, ble freden mellom statene i realiteten aldri truet. Den vennlige tonen kommer bl.a. verbalt til uttrykk i brev om grensespørsmålene som ble skrevet av lokale myndigheter, også myntet på russiske kolleger. Lensherre Hans Olufsen på Vardøhus begynte gjerne brev med "Kiere venner", en stil som står i sterk kontrast til tidas vanlige

formalistiske svulstigheter (jf. Johnsen 1923: 275). Denne vennligheten og tilliten er utvilsomt en viktig forklaring på at dette siste bilaterale fellesdistriktet fikk en så lang levetid.

Soft power og soft diplomacy

Det fredelige naboskap la forholdene til rette for en felles forvaltning av distriktet gjennom et særegent diplomati preget av gjensidig tillit, men også av ritualer omkring 'nedarvede' grense- og skattekrav, der regelmessige møter mellom representanter for de to riker utgjorde kjernen. Møtene ble institusjonalisert umiddelbart etter Kalmarkrigen og vedvarte i 200 år, det siste fant sted i 1813. Selv om *soft diplomacy* og *soft power* er moderne konstruksjoner, er slike versjoner av politikk og diplomati ikke forbeholdt vår egen tid, men har dype historiske røtter. Møtene mellom russiske og dansk-norske representanter om de nordlige grensespørsmålene gir et enestående innblikk i et diplomati i tidlig moderne tid som bør kunne karakteriseres nettopp med disse begrepene, som særlig er utviklet av Joseph S. Nye, med utgangspunkt i amerikansk utenrikspolitikk og diplomati og konstateringen av at utfordringene under den kalde krigen og også etterpå ikke kunne møtes bare ved hjelp av militærmakt (Nye 1990, 2001, 2004). *Hard power* kan ha mange ansikter i tillegg til konkret bruk av militær makt, som bruk av 'gulrot og pisk', trusler om økonomiske sanksjoner osv. Og *hard* og *soft power* kan være beslektet ved at begge søker å oppnå noe gjennom påvirkning av adferden til motparten. Allikevel skiller de grunnleggende trekk ved *soft power* seg ut ved faktorer som Nye kaller *primary currencies*. Slike *currencies* står for en oppfatning av nødvendigheten av og plikt til samarbeid om erkjente delte verdier og mål. Et eksempel

på en *currency* er sentrale aktørers adferd basert på gjensidighet og respekt oppnådd gjennom kunnskaper om den andres kultur og væremåte. Kultur, verdier og fleksibel politikk blir således sentrale elementer i *soft policy* (jf. Nye 2004: 5–11). Andre betegnelser som har vært brukt om denne formen for diplomati og politikk er 'sauna-diplomati' og *cricket diplomacy*.

Sosialt samvær mellom aktørene og mat inngår som viktige komponenter i den bygging av tillit som *soft power* og *soft diplomacy* har som nødvendig forutsetning. Selv om fenomenene *soft power* og *soft diplomacy* ikke inkorporeres som tema i Iver B. Neumanns arbeid "Det diplomatiske måltid", representerer arbeidet en innsiktsfull studie i nettopp mat og diplomati, med vekt på kulturmøter, "strategisk mat" – med fokus på etikette, protokoll og ønskelig kommunikasjon – og på det moderne "norske diplomatiske måltid", illustrert med fargerike og smakfulle menyer fra det diplomatiske kjøkken (Neumann 2012). Men la oss så vende oss til vårt hovedtema, mat, *soft power* og *soft diplomacy* i det norsk-russiske grenseområdet for to til fire hundre år siden.

Malmisreisen

Forvaltningen av det norsk-russiske fellesdistriktet fra begynnelsen av 1600-tallet til grensetraktaten av 1826 er omtalt i en rekke arbeider som alle i mer eller mindre grad står i gjeld til Oscar Albert Johnsen *opus magnum* om Finnmarks politiske historie, et verk som i dag framstår som klassiker innenfor eldre nordisk statspolitisk historie (Johnsen 1923). Johnsen studie var etter oppdrag fra Utenriksdepartementet, som ønsket en historisk utredning i forbindelse med norske ekspansjonsplaner i grenseområdene i nord og antakelser om at det selvstendige Finland

gikk med tilsvarende planer overfor Norge (jf. Eriksen & Niemi 1981: 169–170). Studien er i alt vesentlig basert på originale aktstykker fra arkiver i Russland og de nordiske land, i tillegg til samtidige topografiske beskrivelser. Ikke minst får det norsk-russiske fellesdistriktet etter Kalmarkrigen oppmerksomhet (Johnsen 1923: især s. 133–144 og s. 194–258). Den særegne forvaltningen av dette bilaterale fellesdistriktet blir grundig redegjort for, der ikke minst diplomatiet tillegges stor vekt og framheves som stabiliserende og fredsfremmende i forholdet mellom statene. Også oppkomsten av det regelmessige møtet mellom de lokale representantene for statene og utviklingen av det vies betydelig oppmerksomhet, selv om Johnsen ikke i detalj tar for seg de seremonielle sidene og herunder heller ikke måltidene og den etikette som utspant seg rundt dem.

Etter at svenskene i 1595 hadde gitt avkall på mesteparten av skattekravene på Kola mot at russerne i hovedsak oppga sin skatteinnkreving vest for Varanger, var det i flere år mye usikkerhet og også konflikt om skatten. Russerne lyktes i enkelte år fortsatt å få inn skatt i Vardøhus len, dvs. Finnmark. Men snart ble de møtt dels med forbud, dels med betingelsen om at russisk skatteinnkreving blant sjøsamene i Finnmark forutsatte fortsatt fri adgang for norske skattefogder blant samene på Kolahalvøya, eller Nordfjellet som det het i samtida. Vinteren 1611–12 ble faktisk den russiske skattefogd holdt tilbake på Vardøhus i ti dager før han ble sendt hjem med uforrettet sak. Den russiske *bojaren* (russisk adelsmann med statlig embete, som fogd eller guvernør) på Kolahalvøya, og *vojvoden*, den russiske kommandanten i Kola by, tok til motmæle, tydeligvis etter pålegg fra tsaren (storfyrsten). De nedla forbud mot norsk skatteinnkreving på Nordfjellet, med kortvarig internering i Kola by i 1614 av den norske skatte-

fogden og hans følge, ”i syv dager ligesom fanger”, som den norske skattefogden skrev i en rapport (Johnsen 1923: 139). Denne tilsynelatende fastlåste situasjonen var den utløsende årsak til den institusjon som er blitt hetende *pretensjonsreisen til Malmis, malmisreisen* eller *malmismøtet* mellom norsk og russisk øvrighet. Dette skjedde etter dansk-norsk initiativ, men snart med godkjennelse fra russisk hold, som ledd i den diplomatiske forbindelsen mellom de to land og som et praktisk redskap i fredelig forvaltning av fellesdistriktet. Malmis var det dansk-norske navnet på Kola by.

1614 kan anses som det første året for denne institusjonen, selv om det endte med noen dagers ufrivillig opphold i Kola for den dansk-norske fogden. Fogden hadde nemlig fått uttrykkelig ordre ved brev fra Kristian 4. om å reise til Kola ikke bare for å fortsette skatteinnkrevingen på Nordfjellet, men også for å presentere de dansk-norske kravene om skatterett på Kolahaløya til dens østligste punkt og sørover henimot sørkysten av halvøya, med henvisning til ”nedarvede rettighete” og Norges rikes ”gamle utstrekning.” Dette kravet ble framført på samtlige malmismøter fra begynnelsen til slutt, til tross for at de lokale representanter for den dansk-norske kongen snart innså at Nordfjellet var blitt definitivt stengt for dem og at russerne i realiteten hadde flyttet grensen for dansk-norsk skatteinnkreving vestover til de østsamiske *siida'ene* Petsjenga, Suenjel, Pasvik og Neiden, nå i praksis ensbetydende med den siste rest av det norsk-russiske fellesdistriktet. Fra lokalt hold, som fra lensherren på Vardøhus, ble det snart, i 1621, søkt om avvikling av malmisreisen med begrunnelse at den var kostbar, tidkrevende og mer med seremoniell enn med reelt politisk innhold. Men kongen avviste søknaden kontant og påla videreføring av reisen og framføringen av pretensjonskravene, samtidig som

fogden skulle inndrive skatt i den grad det var mulig også innover på Nordfjellet, tross russiske forbud (Johnsen 1923: 139).

Det er imidlertid tydelig at malmisreisen etter hvert også fikk reell betydning gjennom samtale og forhandlingene som fant sted under møtet i Kola. Her ble konkrete grensespørsmål tatt opp som kunne og som ble løst, om fiske og fangst og annen lokal ressursutnyttelse i grenseområdet, om handelssamarbeid, osv. Mot slutten av 1600-tallet ble handelen både på norsk og russisk side underlagt merkantilistiske prinsipper med statlig regulering gjennom privilegier og monopoler. Allikevel ble de såkalte *lappmarkedene* videreført, især som vintermarkeder, som viktige møteplasser mellom samene og øvrig lokalbefolkning og mellom lokalbefolkningen og kjøpmenn som representerte handelssystemene på Nordkalotten. Og til tross for at sjøverts handel utenom monopol og privilegier var forbudt, utviklet *pomorhandelen* seg fra slutten av 1600-tallet, først i Varanger hvorfra den bredte seg stadig lenger vest- og sørover. Pomorene, dvs. russiske kjøpmenn og sjøfolk, byttet til seg især skinn og fisk i Nord-Norge mot en rekke varer, som liner, tauverk, fiskekroker og ikke minst korn og mel og etter hvert også bygningsmaterialer (jf. Niemi 1992 red.). Således kunne dagsorden for malmismøtet bli både omfattende og dagsaktuell.

Gjennom de om lag 200 år malmismøtet bestod, ble en rekke skildringer nedtegnet av deltakere, først og fremst av den dansk-norske skattefogden, som alltid var leder for reisen og dansk-norsk talsmann, men også av andre samtidige (jf. Sporring 1734: 121–127). Reisen ble gjennomført årlig fram til 1775, deretter hvert tredje år. Alt tyder på at både selve reisen og oppholdet i Kola by ble gjennomført på om lag samme måte gjennom hele tidsrommet, selv om vi må tro at de urealistiske norske

pretensjonene på Kola etter hvert ble framført på en heller neddempet måte – mer som et rituale. Men i alle fall under Kristian 4.s lange regime (død 1648) gjaldt kravene som om de dreide seg om realiteter (Johnsen 1923: 140).

Selv om det er bevart en rekke beskrivelser av malmisreisen, kan ingen måle seg med skildringen til fogd Niels Knag. Han gjennomførte reisen åtte ganger i løpet av sin embets tid i Finnmark fra 1686 til 1695, med sete i Vadsø. Etter at han hadde forlatt Finnmark og blitt lagmann i Bergen og etter hvert justisråd, ble han mye benyttet som rådgiver for kongen i saker som dreide seg om nordområdene og især om grensespørsmål mellom Norge og Russland. I en beretning (”relasjon”) til kongen i 1704 skriver han inngående om grenseforholdene og gir også et sammenfattende referat fra malmisreisene og forhandlingene i Kola og en positiv vurdering av dem for den praktiske politikken (Knag 1704). Men den mest inngående skildringen foretok han etter reisen rundt jul og nyttår 1690–91. Skildringen er uhyre detaljert, om strabasene under reisen, om utstyret og reinskyssen med samiske skysskaffere og veivisere, *vappus*'er, om skriveren, tolken, kokken og tjenerne, om skatteinnkrevingen underveis gjennom de østsamiske *siida*'ene og om hendelsene under oppholdet i Kola. Men skildringen har også litterær verdi ved stilen og språket og ved sansen for humor og fornøyelighet, det siste kommer især fram i beskrivelsen av gjestevenskapsen, samtalene og de endeløse måltidene med sine ritualer.¹

Reisen begynte i Vadsø 18. desember. Den ble alltid foretatt på denne tiden av året både fordi føret nå var det beste med stabil kulde og snø og med gode forhold for reise med rein og pulk, og fordi samene var samlet på vinterboplassene, hvor jul og nyttår ble feiret og hvor også vinterskatten

sedvanlig ble innkrevd. Til bunnen av Varangerfjorden ble for øvrig også båtskyss benyttet for en del av følget. Her begynte skatteinnkrevingen, med samling i ”kongsgammen” på stedet, et hus bygget av det offentlige til skatteting, bygdeting, gudstjener og overnatting. Siden gikk det slag i slag med skatteinn driving, fra bosted til bosted. Distansene mellom hvert stoppested er omhyggelig nedtegnet, likeså observasjoner om religion – østsamene var russisk-ortodokse – og av levemåte, hilsningsskikker, skjenk og stadig gjensidig bekreftelse av ”gammel sedvane”, osv. Det hørte også med til alle møtene at fogden spurte om nyheter og eventuelle klagemål, for eksempel om russerne og nordmennene behandlet dem vel. Etter å ha reist gjennom sjøsamenes område, kom han 21. desember til ”de Rydske [russiske] Finner [samer]” i Neiden. To dager senere var han blant østsamene i Pasvik, som han tydeligvis var begeistret for – han mente de var ”de bedste, skikkeligste og rigeste Finner paa al den Rydske Kust”, noe han tilskriver både dyktighet i jakt, fangst og reindrift og handelen med Vadsø og med klosteret i Petsjenga.

Diplomati og gjestfrihet

Den 30. desember, nærmere to uker etter avreisen fra Vadsø, kunne han så kjøre den siste strekningen til Kola by. I forveien hadde han sendt en *vappus* med melding til bojaren om sin ankomst og at han aktet å tale med ham ”paa min Konges vegne”. Like før byen måtte elva, som var isfri, krysses med en ferge. Nå hørte han trommer i byen som varslet velkomsten, i første omgang ved en ”Capitaine” og hans tropp, med en fane vaiende i vinden. Ved hjelp av tolk ønsket kapteinen ham velkommen og ledet ham ved hånden til ”Logementet”, gjennom et geledd av soldater, ”Strilizer

med lange Økser, som en halvmaane på Bladet”, som holdt den hilsende og nysgjerrige folkemenden på avstand. Losjiet, et stort hus, blir også behørig beskrevet, med alt inventar. Det var ennå ikke tid til å møte verten, bojaren, selv om kapteinen sørget for melding til ham om at gjesten var vel ankommet. Knag fikk i denne omgang nøye seg med bojarens hilsen via kapteinen og å drikke med kapteinen kongens og tsarens skål. Knag skriver litt støtt at han måtte servere av eget ”Mad, Øl og Vin”.

Neste dag gikk med til hvile og nye hilser fra bojaren samt besøk av ”en og anden” som han følte seg forpliktet til å traktere. Endelig den tredje dagen kom det invitasjon fra bojaren om et første møte i ”Audienz-Huset”, vokter av 12 soldater fra ”Guarden med deres lange Økser”. Det ble tydelig et hjertelig gjensyn, der Knag og bojaren tok ”hinanden i Haanden”, ”gratulerede” og lykkønsket hverandre. Deretter ble nyheter utvekslet, om kongen og tsaren og deres familier, om krig og fred i verden, alt ”efter Gammel Sædvane”. Så var endelig tiden inne for Knag til å presentere oppdraget gitt av kongen, å ”giøre Anfordring hos Hans Excellence [tsaren ved bojaren] om de Nordfieldske Skatter” fra innbyggerne i en rekke navngitte boplasser og alle ”de andre Byer paa Nordfieldet, som immediate ligger under Norges Krone, og af gammel Tid haver skattet til min Konge.” Knag gjengir nærmest i sin helhet den lange talen han holder stående foran bojaren der han framfører de gamle pretensjonskrav, samtidig som han forutsetter at tsaren har gitt bojaren bekreftelse på videreføring av de gamle norske rettighetene på Kolahalvøya og at freden fortsatt skal råde mellom de to land og folk, til tross for de uløste statsrettlige spørsmålene.

Bojaren finner det tydeligvis ikke betimelig å svare straks på talen, men lar i stedet sette fram noe smågodt og forfrisk-

ninger, som ulike typer sirup, saltet sitron, ”Rydske Honning-Kager”, valnøtter, ”Figen og saadant smaa Tøy”, hvitt mjød, rødvin, øl og ”Rydske Brændevin.” Deretter var det dags for gaveoverrekkelser; bare gavene fra Knag blir notert: Fire store oterskinn og to reveskinn, som Knag kommenterer er i meste laget, da to oterskinn hadde vært standardgave tidligere – han var altså mer generøs enn forgjengerne! Etter takksigelsene var det tid for skåler for konge og tsar og utveksling av flere nyheter, men fortsatt uten framføring av russiske pretensjoner vestover. Knag noterer seg særskilt bojarens ærbødighet i forbindelse med den dansk-norske kongens skål. Han stod opp, ”vendte seg til sin Gud”, kysset gjesten tre ganger, og mellom hver gang bøyde han seg helt til gulvet. Det ble også tid til mer fortrolig samtale mellom de to, ”om et og andet” som Knag uttrykker det. Ved avskjeden for dette første møtet holdt bojaren en tale der han forsikret at kongen og tsaren ”vare som Brødre og fortrolige Venner” og ønsket at der ”imellem deres Undersaater paa begge Sider maatte findes Fortrolighed og Venskab.” Knag avsluttet dagen ved å beverte ”nogle af Betjenterne” og ”Capitainer” samt ”de bedste Kjøbmænd” i byen med brennevin, øl og vin og med mat, alt fortsatt av egen beholdning. Det skinner for øvrig gjennom at han nå synes det ble vel mye med gjester og bespisning til ”hver Maaltid” av eget forråd.

Det store måltidet

Den fjerde dagen under oppholdet i Kola, 2. januar, gikk så det store måltidet av stabelen med bojaren som vert, selv om han personlig ikke stilte opp før godt ut i måltidet, som for øvrig ble anrettet i Knags rommelige losji og ikke i bojarens residens på ’slottet’ i byen, dvs. den lille festningen bygget av tre. Ved middagstid ankom to av

bojarens ”beste Tienere, og nogle andre av hans Tienere” for å stelle i stand maten og forestå serveringen, ledsaget av to gardesoldater. Etter som rettene ble anordnet, strømmet det på med tjenere og gardepersonell, som alle ved ankomsten hilste Knag ved fakter som tydeligvis i stor grad hadde rot i en innlevd religiøsitet. Etter en hilsen fra bojaren om at Knag ikke måtte forsmå de rettene og den drikken som var tilberedt for ham, kunne så måltidet ta til.

Knag beskriver hver rett og hver skål så langt han i nær ettertid maktet å huske dem. En person bar fram én rett om gangen. Den første person serverte en postei ”med Hønskiød udi”, den andre et fat med ”en stegt Svane paa”, den tredje ”en Grossenbrad Steeg”, den fjerde en stekt høne, den femte to stekte ”Uhrfugle” (trolig orrfugl), den sjette en postei ”med Fisk udi”, den sjuende et stykke stekt fersk laks, den åttende en stekt gjedde ”som var temmelig stor”, den niende ”Aborrer paa et Fad”, den tiende ”smaa kogte Gedder [gjedder] paa et Fad”, den ellefte en postei ”hvorudi var Eggeblomer, Melk, Gryn og Løg sammenbaget”, den tolvte en postei ”med Eggehvide og Løg, som var uden til bare Fedt, som Telg [talg], hvilket ieg verken kunde æde eller lugte”, den trettede kokte ryster i sådd, den fjortende to sik ”med Dey uden til, som var kogte med Deyen”, den femtende to salte sitroner, den sekstende et stort grovbrød, den syttende et fint hvetebrød, den attende ”havde og et Brød”, den nittende ”en gammeldags stor Tudekande med Øl udi, holdt vel 6 Danske Kander”, den tjuende ”en ligeledes Kande med Qvams [kvas] udi, er hvit Øl gjort av Rugmel, som er kostelig at drikke til at faae Vinde efter”, den tjuelførste en stor kanne hvitd mjød, den tjuandre en flaske brennevin, den tjuetredje en flaske ”slet Brændevin”, den tjuefjerde en flaske rødvin. Og det stanset ikke her, for Knag

skiver at der enda var seks personer som bar inn mat og drikke, men ”som ieg ey kand erindre, hva det var.”

Da alt dette var frambåret og fortært så godt det lot seg gjøre, ble tjenerne ”tildrukne”, hver med ”et heelt Støb Fransk Brændevin, deres Bojars Sundhed”, etterfulgt av rikelig skjenking av soldatene og andre tilstedeværende som alle fikk anisbrennevin, inntil de fikk ”vel en halv Ruus.” Knag fant det betimelig å gi de to hovedtjenerne en riksdaler hver i drikkepenger. Deretter tok mesteparten av tjenerskapet avskjed med takksigelse og lovprisning både av Knag og ”deres Gud.”

Nå var det duket for andre akt av det store måltidet. ”Stor-Capitainen” sendte en hilsen med ”nogle Retter Mad som og blev trakterede.” Og endelig kom bojaren anstigende i egen person, med sin lille sønn og ”Stor-Capitainen”, ”endeel andre Capitainer” og ”en stor Hob med dem, saa at den gandske Stue blev opfyldt.” Etter de sedvanlige hilsener, lykkønskninger samt lovprisning av Gud, kunne bojaren ta sete sammen med Knag; tida var inne for skåler og nye gaveutdelinger. Knag åpnet ballet stående med kongens skål ”med tre Bægers Vin” ledsaget av tre pistolskudd til hvert beger. Bojaren kvitterte med lykkønskninger til den dansk-norske kongen og med tsarens skål, likeledes med tre skudd til. Deretter ble det drukket skåler for prinsene i begge riker – og for mange andre og mye mer som Knag bare antyder, men forståelig nok ikke skildrer konkret. Han noterer seg imidlertid at han erindrer at ut over ettermiddagen og kvelden satt de fleste i selskapet på gulvet, også kapteinene og kjøpmennene, men uten at matgildet og skålingen medførte alvorlige brudd på etikette eller sømmelig adferd.

Knag noterer med særlig interesse hva som ble konsumert av drikke ut over i selskapet og hva slags virkning konsumet

fikk. Bojaren ble i den grad traktert med "Portugis Vin, Fransk Vin, Vismar Øl, og Udglød Fransk Brændevin, at verken han eller hans Medhavende kunde taale mer", og hele veien ble det fyrt av tre skudd til hver skål. På toppen av det hele kom det invitasjon fra abbeden i byens kloster på den andre siden av elven til besøk og traktering, noe Knag fant det mest forsvarlig å avstå fra; i stedet sendte han sine tjenere av sted, som ble vel traktert. Under avskjeden med bojaren for dagen forærte Knag ham nok et oterskinn samt et korsrevskinn, mens den lille sønnen fikk en ny parykk og et vanlig reveskinn og "Stor-Capitainen" også et reveskinn. Til sist ble Knag invitert til "Audienz-Huset" dagen etter.

Den knappe beskrivelsen av denne dagen, 3. januar, tyder på at den i hovedsak ble brukt til hvile og rekreasjon og lite til konkrete samtaler om mellomstatlige forhold, selv om man kom sammen, også med bojaren til stede, ja tydeligvis med mer selskapelighet enn Knag satte pris på. Og han observerer at de russiske verter fortsatt hadde appetitt på både mat og drikke. På en dag som denne syntes "Vin med Sukker udi" å være en favoritt-drikk både for bojaren og kapteinene.

Knags beretning har således også betydelig kulturhistorisk interesse både ved sin påvisning av møtet mellom lokale mattradisjoner og internasjonale ingredienser og vareslag og ved de detaljerte skildringene av seremonielle trekk. Internasjonal handel hadde ikke minst bidratt til det omfattende sortimentet av drikkevarer, det være seg brennevin, vin eller øl. Samtidig kjenner vi igjen matretter som bredte seg på kryss og tvers på Nordkalotten, som retter med innbakt fisk og kjøtt, altså en slags piroger, mest typisk for de østlige områdene. Også den tradisjonelle kvasen holdt tydeligvis stand, "et hvitt Øl" som det var så lett "at faae Vinde efter", og som er vel kjent fra

hele det finsk-ugriske området i tillegg til Russland.

Avskjed i fortrolighet og vennskap

Den sjettede og siste dagen i Kola by, 4. januar, var avreisedag. Det ble tid til videre samtaler med byens øvrighet, uten at Knag avslører detaljer om hva det ble samtalt om. Men et besøk denne dagen av abbeden, "den Store Munk", viser at samarbeid over grensen både om forlis og handel ble diskutert. Abbeden lot bære fram ulike gaver til Knag, som en saltet laks, et stort brød, noen egg og frisk melk, alt med tanke på den lange tilbakereisen til Vadsø via Sørfjellet. I en tale roste han naboskapet og freden med sine norske naboer ved Ishavet og var glad for at det var gode tider "i Nordmanske Lande" og for at nordmennene var ivrige i handelen med munkene og med russerne ellers. Han takket også for at nordmenn i Vardø og Kiberg hadde tatt seg godt av russere som hadde forlist eller drevet over på norsk side i uvær. Møtet med abbeden ble avsluttet med traktement fra Knags reisekiste. Munkene hadde for øvrig bidratt med friske reinsdyr til hjemreisen og tatt seg av reisegods og tøy under oppholdet, som en del av en gammel ordning om deling av "Fløtningen", dvs. skyssplikten mellom russerne og nordmennene i fellesområdet.

Under oppbruddet var gatene fulle av folk som ville se Knag og hans følge vel av gårde, og ny gaveutveksling fant sted, der Knag passet særlig på å gi gave til verten i losjihuset og "hans Qvinde", til kapteinen som hadde vært hans spesielle oppasser og til den russiske tolken. En av bojarens sekretærer kom med pass til Knag og hans følge som skulle sikre en trygg reise "saa længe de Rydske Grændser varede", eller til "de Muskoviske Grendser", som var et vanlig uttrykk ennå på 1700-tallet (jf.

Sporring 1734: 126). Også en soldat, som skulle ledsage ham fram til det som tydeligvis nå ble oppfattet som ”norske grenser” i Petsjenga-/Pasvik/Suenjel-området eller endepunktet for ”de Ryske Grændser”, ble ustyrt med bojarens pass. Senere var det ikke uvanlig at to soldater stod for denne ledsagingen, med særlig instruks om å påse at den dansk-norske fogden ikke drev med skattlegging på Nordfjellet (Sporring 1734: 126). Kapteinen ledsaget så Knag og hans følge til en høyde utenfor byen, etterfulgt av ”en stor Mængde Folk”. Kapteinen ble for en siste gang traktert med ”noget Brændevin”, og etter ”nogle Skaaler” tok Knag avskjed og kjørte vestover.

På den ene siden tok Knag fatt på hjemreisen med uforrettet sak. Den delen av oppdraget som gjaldt fortsatt dansk-norsk skatteinnkreving på Kolahalvøya og krav om norsk overhøyhet over store deler av halvøya, ble ikke noe annet enn slag i lufta. På den andre siden hadde det nok en gang vært anledning til samtaler om ”et og andet” av viktighet for de felles grenseområdene mellom Norge og Russland, både med bojaren, hans kapteiner, kjøpmennene i Kola og med abbeden for byens kloster. Mens bojaren og hans stab trolig var mest opptatt av statsrettslige og fiskale problemstillinger, var kjøpmennene og munkene gjennom sine virksomheter opptatt av det praktiske grensekryssende samarbeidet, og de hadde utvilsomt viktig praktisk innsikt og erfaring å bidra med i samtalene med Knag. Selv om selskapeligheten og måltidene sikkert hadde sin fysiologiske pris for Knag, må han ha tatt med seg nok en gang gode minner fra malmisbesøket om fortrolighet og vennskap. Muligens hadde han også i minne den gamle sentensen om at fred og forståelse er barn av måltid i felleskap.

Epilog

Under siste del av napoleonskrigene kom Russland og Danmark-Norge på hver sin side, men uten at de to statene konfronterte hverandre direkte med armeer eller marineflotiljer. Det var heller tvert om. I årene med britisk blokade også av nordkysten av Norge og effektiv hindring av handel mellom sør og nord, ble pomorhandelen en redningsplanke for deler av kysten. Pomorene lyktes nemlig tidvis å holde handelen oppe og forsyne landsdelen med livsviktig korn. Det var også samarbeid mellom kjøpmenn i Finnmark og myndighetene i Arkhangelsk om en alternativ post-rute over land til de nordiske hovedstedene og St. Petersburg for å unngå blokaden (jf. Tjelmeland 1995: 113–116). Til tross for at russerne kom på den seirende og Danmark-Norge på den tapende side i krigene, viste russerne reservasjon under det endelige oppgjøret om Norge. Etter at unionen med Sverige var endelig brakt i havn, ble vennskapet mellom Russland og Norge ytterligere befestet, ikke bare fordi Norges konge, Carl Johan, og Russlands tsar, Alexander 1, hadde vært våpenbrødre, men også som utslag av de seige historiske relasjoner preget av fred og *soft power*. Når det norsk-russiske fellesdistriktet nå endelig gikk mot en slutt, var det symptomatisk at grenseavtalen ble inngått i løpet av svært kort tid, ikke minst takket være effektiviteten til en felles grensekommisjon preget av gjensidig tillit og fortrolighet. Forklaringen på oppløsningen av fellesdistriktet og inngåelsen av grensetraktaten var således ikke utslag av noen fredstraktat som følge av krig, slik det hadde vært for nedbyggingen og oppløsningen av de andre fellesdistriktene. Heller ikke de fortsatte konflikter lokalt i grenseområdet om ressursutnyttelsen gir noen hovedforklaring. Den grunnleggende forklaringen er at tida nå var overmoden for en formell grensedrag-

ning, i en tid med ny giv i statsbygging og etter hvert nasjonsbygging som forutsatte ikke bare regulering av grenseområder, men riksgrenser som linjer i terrenget (jf. Johnsen 1923: 236–258; Andresen 1989: 17–46; Niemi 2005: 390–397).

Tilsynelatende paradoksalt og ganske brått ble det ikke lenge etter at grenseavtalen var inngått, skapt gjensidige trussel- og fiendebilder mellom Russland og Norge, som var uslag både av nasjonalstatsideologi, nye toner i europeisk sikkerhets- og stormaktspolitikk og nytt tankegods om 'den Andre', også naboen like over grensen. Men det er en annen historie.

Note

- 1 Niels Knags beretning er publisert kun én gang i sin helhet, i *Danske Magazin* V, København 1756. Senere er den trykt i utdrag i Amund Helland (red.) *Finmarkens Amt*, bd. II (s. 730 ff.). Einar Niemi har redigert og publisert en kommentert versjon av den del av beskrivelsen som omfatter reisen fra Vadsø til Kola og oppholdet i Kola by og begynnelsen av returreisen, i *Varanger årbok* 1982 (s. 95–114). Versjonen er gjengitt i Knags språkdrakt, like- som 1756-versjonen er det. Denne artikkelen baserer seg på 1982-versjonen, herunder alle sitater. Originaldokumentet er i Universitetsbiblioteket i Oslo, Ms. III qv.

Litteratur

- Andresen, Astri 1989. *Sii'daen som forsvant. Østsamene i Pasvik etter den norsk-russiske grensetrekningen i 1826*. Kirkenes, Sør-Varanger museum.
- Eriksen, Knut Einar og Einar Niemi 1981. *Den finske fare. Sikkerhetsproblemer og minoritetspolitikk i nord 1860–1940*. Oslo-Bergen-Tromsø, Universitetsforlaget
- Hagen, Rune Blix og Per Einar Sparboe (red.) 2004. *Kongens reise til det ytterste nord. Dagbøker fra Christian Ivs tokt til Finnmark og Kola i 1599*. Tromsø, Ravnetrykk.
- Hansen, Lars Ivar 2005. Fra Nöteborgsfreden til Lappekodisillen, ca. 1300–1751. Folkegrupper og statsdannelser på Nordkalotten med utgangspunkt i Finnmark. I Steinar Imsen (red.) *Grenser og grannelag i Nordens historie*. Oslo, Cappelen Akademisk Forlag, s. 362–386).
- Hansen, Lars Ivar 2005a. The Overlapping Taxation Areas of the North and the Nature of the Russian-Norwegian Border in Medieval and Early Modern Times. I Jackson & Nielsen (eds.) 2005, s. 40–61.
- Hansen, Lars Ivar og Bjørnar Olsen 2004. *Samenes historie fram til 1750*. Oslo, Cappelen Akademisk Forlag.
- Jackson, Tatjana N. & Jens Petter Nielsen (eds.) 2005. *Russia-Norway. Physical and symbolic Borders*. Moscow, University of Tromsø & Russian Academy of Sciences.
- Johnsen, Oscar Albert 1923. *Finmarkens politiske historie. Aktmæssig fremstillet*. Kristiania, Jacob Dybwad.
- Knag, Niels 1704. Av lagmann Niels Knags relation, 2. august 1704. I Oscar Albert Johnsen 1923, s. 320–323.
- Neumann, Iver B. og Thomas Ugelvik (red.) 2012. *Mat/viten. Tekster fra kunnskapens kjøkken*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Neumann, Iver B. 2012. Det diplomatiske måltid. I Neumann & Ugelvik (red.) 2012, s. 123–149.
- Neumann, Iver B. og Thomas Ugelvik 2012. Velkommen til bords. I Neumann & Ugelvik (red.) 2012, s. 9–18.
- Nielsen, Jens Petter 2005. Some Reflections on the Norwegian-Russian Border and the Evolution of State Borders. I Jackson & Nielsen (eds.) 2005, s. 7–16.
- Niemi, Einar 1982. Foged Nils Knags skattekravsreise til Kola 1690. Tilrettelagt av Einar Niemi. *Varanger årbok* 1982, s. 95–114.

- Niemi, Einar 1988. Christian 4.s Finnmarksreise i 1599, *Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers bevaring, Årbok*, s. 18–38.
- Niemi, Einar 1992 (red). *Pomor. Nord-Norge og Nord-Russland gjennom tusen år*. Oslo, Gyldendal.
- Niemi, Einar 2005. Etnisitet, nasjonalitet og grenseforhold i det nordligste Skandinavia fram til vår egen tid. I Steinar Imsen (red). *Grenser og grannelag i Nordens historie*. Oslo, Cappelen Akademisk Forlag, s. 387–416.
- Niemi, Einar 2009. Grenseland og periferi. Møtested for stat, nasjon og etnisitet. I Einar Niemi og Christine Smith-Simonsen (red.). *Det hjemlige og det globale*. Oslo, Akademisk publisering A/S, s. 431–455.
- Nye, Joseph N. 1990. *Bound to lead: The Changing Nature of American Power*. New York, Basic Books.
- Nye, Joseph N. 2001. *The Paradox of American Power*. Oxford, Oxford University Press.
- Nye, Joseph N. 2004. *Soft Power. The Means to Success in World Politics*. New York, Public Affairs.
- Pape, Carsten 2005. Three forgotten Border Treaties: Implications for Our Understanding of the Medieval Russian-Norwegian Frontier. I Jackson & Nielsen (eds.) 2005, s. 29–39.
- Sporring, J. 1734. Sporrings Relation angaaende Findmarcken, *Topografisk Journal for Norge*, sjettede Hefte, bd. 2., 1793. Christiania, Jens Örbech Berg, s. 53–144.
- Tidsskrift for kulturforskning*, nr. 3–4, 2014 (Tema Mat og måltider).
- Teutenberg, Hans J. 1992 (ed.). *European Food History. A Research Review*. Leicester, London and New York, Leicester University Press.
- Tjelmeland, Hallvard 1995. *Med posten inn i ei moderne tid. Nordnorsk posthistorie 1665–1850*. Oslo, Postmuseet.
- Tomasik, Timothy J. and Juliann M. Vitullo 2007. *At the Table. Metaphorical and Material Cultures of Food in Medieval and Early Modern Europe*. Turnhout, Brepolis Publishers.
- Aarseth, Bjørn 1989. Grenseoppjørende og konsekvensene av disse for den nordsamiske bosetting i Norge. I: Bjørn Aarseth (red.) *Grenser i Sameland*. Oslo, Norsk Folkemuseum, s. 43–82.